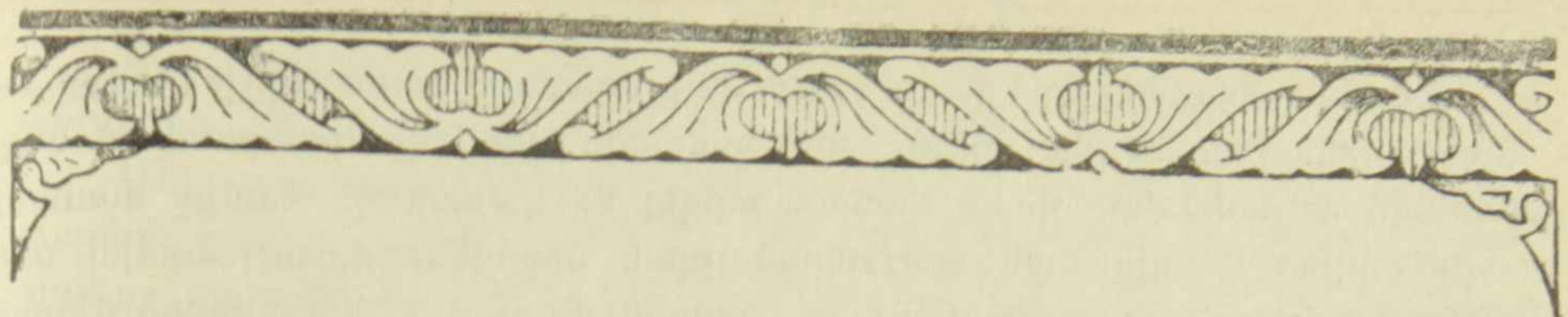

Գ. Խ. ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

ԵՐԶՆԿԱՅԻ ՎԱՆՔԵՐԸ*

5. ՉԱՐՉԱՐԱՆԱՑ ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉ ԿԱՄ ՏԱՏԱՍԿԻ ՎԱՆՔ

Համարվում է Երզնկայի վանքերից ամենամեծը. նաև հնագույններից: Կառուցված է եղել քրիստոնեության արշալույսին, Տուժիկ լեռների ստորոտում, Մերջան գետի վտակի ափին, դրա համար էլ կոչվել է նաև Մերջնա վանք: Գտնվել է քաղաքից 4—5 ժամ հեռավորության վրա:

«Ծինված էր հարթ ու տափարակ դաշտագետնի մը վրա,—գրում է Գ. Սյուրմենյանը,—Հողաղյուսե բարձր, թանձր ու հաստատուն պարիսպներու մեջ առնված էր վանքը, որ կբովանդակեր վանականներու բնակության համար տուն, խոհանոց, ճաշարան, մատան, իսկ կենդանիներու համար՝ ախոռ, գոմ, մարագ, մեղվանոց և այլն: Ծենքին հարավային մասին վրա կառուցված էր եկեղեցին՝ գեղեցիկ մատուռատանձարիկ մը, որուն մեջ կգտնվեր ս. Գրիգոր Լուսավորչի աջը, արծաթապատ և ոսկեզօծ, ինչպես նաև երկաթյա փոքր տատասկներ, որոնց վրա, ըստ Ագաթանգեղոսի, դրած ու չարչարած են սուրբը և որոնց ճիշտ տեղը շինված է այս վանքը, այդ պատճառով կոչված է Տատասկի վանք»⁹⁹:

Ծենքի հարավային մասի անկյուններում եղել են սենյակներ, իսկ հյուսիսային կողմի անկյունների վրա՝ դիտարաններ, «թշնամին հեռուեն տեսնելու և կանխապատրաստվելու համար»: Տաճարի ներսում, դրան մոտ, եղել է այսպիսի արձանագրություն. «Լոյս համասփիտ ճառագայթեալ յԱրևելից փառօք ծագեալ»:

Վանքի մուտքի մոտ փոված է եղել ընդարձակ մարգագետինը, եզերված հսկա թթենիներով: Մի մեծ ու քարքարոտ ձոր վանքը բաժանել է դիմացի սարավանջից, որտեղ եղել է բավականաչափ վարելահող, սեփականություն վանքի:

* Ծարուհակված «Էջմիածին» ամսագրի 1992 թվականի Թ—Ժ—ԺԱ միացյալ և ԺԲ համարներից:

⁹⁹ Գ. Սյուրմենյան, էջ 95:

Բերված փաստերից երևում է, որ Չարչարանաց Լուսավորչի վանքը ունեցել է բնական հարմար դիրք, լայն տարածություն, վանքապատկան կալվածներ, հողամասեր, որոնք հաճախ տրվել են կապալով: Վանքը մասամբ ապահովված է եղել նաև պաշտպանության միջոցներով, աշխարհիկ ամրոցներին հատուկ հարմարանքներով, պարիսպների վրա կառուցված դիտակետերով: Եթե ունեցել է թշնամուն հետախուզելու հնարավորություն, կնշանակի ունեցել է նաև զենք և կովոդ ուժեր:

Կան վկայություններ, որ Երզնկայի վանքերից շատերն ունեցել են ինքնապաշտպանության համար անհրաժեշտ զենք, որն օգտագործվել է ոչ միայն վանքի մարդկանց կյանքը փրկելու համար, այլև՝ հարևան գյուղերի: Ճակատագրական հարձակումների օրերին նրանք ապաստանել են վանքերը և կազմակերպել դիմադրություն: Այն վանքերը, որ ունեցել են նման հնարավորություններ, ավելի ազատ են մնացել թշնամու խժոժություններից ու վայրագություններից:

Գուցե դրանով պիտի բացատրել, որ Տատասկի վանքը գոյությունը պահել է մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիները:

Այժմ նրա կրթական, մշակութային դերի մասին:

Այնպիսի մի վանք, որի հիմնադրման թվականը հասնում էր մինչև վաղ քրիստոնեության դարերը, և որտեղ հավատացյալներին ցույց էին տրվում երկաթյա այն տատասկները, որոնցով իբր թե չարչարել էին Գրիգոր Լուսավորչին, չէր կարող իրեն չգրավել հոծ թվով մարդկանց: Հենց նրանց օժանդակությամբ ու նյութական նվիրատվություններով էլ պիտի բարգավաճեր ու ծավալեր մշակութային գործունեություն:

Ջարմանալի զուգադիպությամբ՝ այստեղ նույնպես մատենագրական աշխատանքը սկսվել է 13-րդ դարի հենց սկզբին: Ինչպես Ավագ վանքում, այստեղ գրված ձեռագրերից հնագույնը, որի մասին կա հիշատակություն, կրում է 1201 թվականը: Այդ տարում Տատասկի կամ ս. Լուսավորչի վանքում գրվել է մի Ավետարան, որի գրիչը եղել է Ղազարը, իսկ Ստեփանոս կրոնավորը նույն տարում, նույն վանքում գրել է մի այլ Ավետարան: Հենց մի տարում, միևնույն վայրում երկու Ավետարան արտագրվելու փաստը ինքնին ապացույց է 13-րդ դարի արշալույսին վանքի ապրած կենսունակության, գրչագրական եռուն գործունեության մասին:

Ունենք վկայություններ նաև հետագա տասնամյակների մասին, մասնավորապես դարավերջի տարիների:

Ասենք, որ Մնձուրի լանջերին հաստատված վանքերը առհասարակ ենթակա են եղել մոտակա քրդական գյուղերի պարբերական հարձակումներին: Առավել ևս այդ բախտին պիտի արժանանար Տատասկի վանքը նյութական հարստությամբ գայթակղեցնելով կողոպուտի սովոր ցեղերին: «Գյուղեն հեռու ըլլալուն,—գրում է Գ. Սյուրմենյանը,—մինչև գյուղացիներու օգնության գալը՝ քյուրդերն իրենց գործը տեսած դարձած կըլլային: Անոնք գիշերները լեռներեն վար իջնելով՝ գողում գոչյունով կմոտենային վանքին: Հոն գտնվողներն ալ պատուհաններեն հաց, դրամ, ծխախոտ վար կնետեին՝ այդ պատուհանեն ազատելու համար: Կպատահեր, որ անոնք այսքանով կբավականանային ու ետ կդառնային»⁴⁰:

⁴⁰ Գ. Սյուրմենյան, էջ 96:

Բայց հաճախ էլ դրանով չեն գոհացել, գործը հասել է զինված ընդհանրումների, համատարած կողոպուտի և սպանությունների:

Ահա այս պայմաններում վանքը շարունակել է իր գոյությունը երկար դարեր: 1895 թ. գտնվել է Տեր-Ղևոնդ քահանայի իրավասության տակ: Նա վանքը ժառանգած է եղել հորից, համարվել է նրա պապեճական կալվածը: Այդ մարդը եղել է պարթև հասակով, կայտառ ու ճարպիկ, իմացել է, թե ում հետ ինչպես պիտի վարվի: Բարեկամներ, ծանոթներ է ունեցել թե ազգային իշխանություններում, թե թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյաների շարքերում և թե քուրդ ցեղապետներից:

Հայտնի է, որ գեթ վերջին դարերում վանահայրերը մեծ մասամբ լինում էին կուսակրոն հոգևորականներ, այսինքն՝ վարդապետներ, եպիսկոպոսներ, որոնք ամուսնանալու, ներնդագործելու իրավունք, հետևաբար իրենց հարըստությունը որդիներին թողնելու հնարավորություն չունեին: Ինչպե՞ս է Տեր-Ղևոնդը ժառանգել այդ ամբողջ հարստությունը, մեզ հայտնի չէ: Ամենայն հավանականությամբ պետական որևէ հրամանագրով, տալով համապատասխան կաշառք, մի բան, որ օրինականացած երևույթ էր: Մեր այս ենթադրության օգտին է խոսում այն փաստը, որ առաջին տարիներին Ղևոնդ քահանան այնքան ազատ է զգացել իրեն, որ հաշվի չի առել եկեղեցական մարմինների գոյությունը: Չգիտենք նաև, թե վանքը Տեր-Ղևոնդ քահանայի իրավասության տակ գտնվելու տարիներին ունեցե՞լ է մշակութային գործունեություն, թե միայն ուխտատեղի է եղել:

Համենայնդեպս հայերը գոհ են մնացել Տեր-Ղևոնդից, որ կարողացել է երկար ժամանակ ապահով պահել վանքը:

1895 թ. ընդհանուր ջարդերի օրերին, Տատասկի վանքը ենթարկվել է բարբարոսական հարձակման: Տեր-Ղևոնդն իր փոքրաթիվ մարդկանցով օրհասական պայքար է մղել թշնամու դեմ, սակայն պարտվել է: Թուրքերը խուժել են պարիսպներից ներս, գազանաբար խոշտանգել քաջարի Ղևոնդ քահանային ու նրա ընտանիքի բոլոր անդամներին:

6. ԿԱՅԻՓՈՍԻ ԿԱՄ ՍՈՒՐԲ ՀԱԿՈԲԱ ՄԾԲՆԱ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ՎԱՆՔԸ

Կայիփոսի վանքի հնությունն էլ, ըստ ավանդության, հասնում է մինչև քրիստոնեության առաջին դարը, Տրդատի օրերը: Հնարավոր է, որ այդ ավանդությունը հիմքից զուրկ լինի, սակայն վավերական փաստ է առնվազն 600 տարվա նրա մատենագրական, կրթական գործունեությունը:

Կայիփոսի մասին գրել են շատերը: Ոմանք, ինչպես Ս. Ամատյանը, Գ. Սյուրմենյանը և ուրիշներ, գրել են ականատեսի տպավորություններով, գրառումներով, ուրիշներ՝ օգտվելով առկա գրականությունից, ինչպես Հ. Ոսկյանը: Եվ որովհետև վաղուց պատմության գիրկն անցած, «հանգած» այդ վանքի մասին դժվար թե գրվի ամփոփ մի գրություն, ուզում ենք մի քիչ հանգամանորեն խոսել այստեղ:

Գ. Սյուրմենյանը գրում է. «Երզնկայեն 4—5 ժամ հեռավորության վրա, երկար ու հոգնեցուցիչ զառիվերե մը վերջ՝ լայնահիստ լեռնադաշտի մը խորը կգտնվեր այս վանքը: Զորի մը բարձունքը, սարահարթի մը կողքին կբարձրանար վանքին փառավոր շենքը, վեհ ու պատկառելի դիրքով, ամուր ու քարաշեն պարիսպներով շրջապատված: Ուներ ընդարձակ գավիթ մը և արտաքին մեծ դռան դիմացը, գետնեն բարձր, հոյակապ եկեղեցի մը, իր փոքրիկ զանգակատունով: Քովը վանատուն ու մյուս կողքին երկհարկ մաքուր սենյակներ կային ուխտավորներուն համար: Վանքին շուրջը կար լայ-

նատարած մարգագետինն մը: Այս վանքը ամենաբարձր դիրք ունեցողն էր Երզնկայի բոլոր վանքերուն մէջ: Կլիման խիստ, և օգը ընդհանրապէս պաղ ըլլալուն, բերք չէր հասներ հոն: Ոչ ծառ, ոչ պտուղ և ոչ ալ բանջարեղեն ունէր: Վանապետին գործը միայն արջառ պահել էր. հազիվ քանի մը կտոր արտեր կային հեռուները, ցած տեղեր, ամունք ալ անջրդի ըլլալուն՝ մեծ բերք մը չէին տար»⁴¹:

Լավ օդ, ջինջ ու պայծառ երկինք է ունեցել Կայիփոսը: Գտնվելով գյուղերից, բնակավայրերից շատ հեռու, նմանվել է կատարյալ մենաստանի: Ուխտագնացությունների բազմությունն էլ շատ մեծ չի եղել: Հաճախ ենթարկվելով կողոպուտի՝ վերջին տարիներին դարձել է գրեթե ամայի մի վայր:

Ս. Ամատյանի նկարագրությունը վանքի աշխարհագրական դիրքի, կլիմայի մասին, հաստատում է Սյուրմենյանի գրածը, բայց այնքան էլ անհրապույր չէ: Ծիշտ է՝ Սյուրմենյանը գրել է Ամատյանից 60 տարի հետո, գուցե որոշ բուսականությունն չքացել են, սակայն դրանով հանդերձ՝ ուշագրավ է նաև 1880-ական թվականների Կայիփոսի պատկերը:

«Լեռնատափն, ուր կանգնյալ է Ս. Հակոբա վանքն, Եկեղյաց դաշտեն խիստ բարձր դիրք ունի, որում չեն հասնիր բնավ գավառին մյուս բարձրադիր վանորեից բարձրությունք, և զոր շուրջանակի կպատեն ծաղկազարդ, դալարագեղ ու ակնապարար բլուրներ: Իսկ հովիտն, առատությամբ, բազմազանությամբ ու գեղեցկությամբ, բուսաց ու ծաղկանց՝ մշտադալար պարտիզի կնմանի»:

Ե՛րբ է կառուցվել վանքը: «Բնաշխարհիկ բառարանը» այդ մասին ոչինչ չի գրում: Այլ աղբյուրներ հակասական կարծիքներ են հայտնում կառուցման ժամանակի մասին:

Ե. Բորեն, որ 19-րդ դարի առաջին կեսին այցելել է այնտեղ, գրում է, թե ըստ իրեն տրված բացատրությունների՝ պետք է որ «Տրդատի դարուն հասնող շինություն մը ըլլա»:

Նույն այցելուն ասում է, թե թեև այս վանքը չունի Անիի եկեղեցիների շքեղությունը, սակայն օժտված է հին ոճով, «Որուն ձևերն ու նկարագիրը շատ գեղեցիկ չափակցությամբ Բագրատունիներու մայրաքաղաքին մէջ ալ կգտնենք: Եկեղեցվո նավը, գմբեթը վեր կբռնեն չորս սյուներ, որոնց վրա բավական հին թվական կրող արձանագրություն մը գտանք»⁴²:

Նման մի արձանագրության մասին խոսել է նաև բանասեր Խաչատրյանը, «Արևելք» թերթում տպագրած հոդվածում: Նա ասում է, թե ինքը այցելել է այդ վանքը, բայց շինության թվականի մասին որոշակի գաղափար չի կարողացել կազմել: Միայն դուռն ճակատին նկատել է ԶԹ թվականը: Հ. Ոսկյանը, մեջ բերելով այդ վկայությունը, ասում է, թե ԶԹ-ն, այսինքն 1460-ը ինքնին հնությունից հեռու է:

Նույն Ոսկյանը բերում է փաստեր, որոնք մեզ տանում են խոր անցյալը: Բայց դա չէ էականը, այլ այն կարծիքը, թե Կայիփոսի վանքի ճարտարապետությունը հիշեցնում է Բագրատունիների ճարտարապետական ոճը:

«Եկեղեցվո գավիթին հարավային կողմն է այն փոսը, — կարդում ենք մի նկարագրության մէջ, — ուր ճգնած է սուրբ Հակոբ, ոսկից առած է վանքս զյուր անունը՝ Կա-ի փոս: Կպատմվի թե սույն փոսեն մինչև Զուղտակ Հայրապետ ժամանակով ներքուղի մը կա եղեր, բայց այժմ գոյություն չունի:

⁴¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 97:

⁴² «Հանդես ամսօրյա» 1949, հունվար-մարտ:

Վանական եկեղեցույն տաճարին երկու կողմերը քանդակված են եզան և առյուծի վիմասպատկերներ»⁴³:

Այս նկարագրության առաջին մասը մեզ քիչ կարող է հետաքրքրել, ուր ժողովրդական իմաստավորումով բացատրվում է կապուս բառը՝ որպես կա ի փոս, բայց երկրորդ մասը, որտեղ խոսվում է քանդակասպատկերների մասին, շատ կարևոր է:

Եզրակացնենք՝ Կապուսի վանքը Երզնկայի վանքերից հնագույններից է, սակայն այն դարերի ընթացքում ենթարկվել է ավերումների ու վերանորոգումների: Նման ավերումներից մեկը պատահել է 1416-ին՝ ըստ Տ. Պալյանի, իսկ ըստ այլ բանասերների՝ 1406-ին: Կործանվել է մի ահավոր հրդեհից, բայց կարճ ժամանակից վերանորոգվել է, պահել փառքը: Մի վերանորոգում էլ ունեցել այն տարիներին, երբ վանահայրն է եղել հայտնի Ավետիք Եվդոկիացին (հետագայում՝ պատրիարք):

Ծանոթացնենք Կապուսի վանքի կրթական, մատենագրական գործունեությունը, հենվելով մեզ հասած կցկտուր փաստերի վրա:

Հնագույն վկայությունը, որ ունենք վանքի մատենագրական գործունեության մասին, վերաբերում է 1224 թվականին, երբ Վարդան մանրանկարիչը այնտեղ ծաղկել է մի ճառընտիր, հայր Կոստանդինի համար: Կնշանակի 13-րդ դարի սկզբներից, գուցե 12-րդի վերջերից ունեցել է հասուն միաբանություն:

1230 թ. Իշախա գյուղացի Վարդան քահանան Սարգիս քահանայի հետ Կապուսի վանքում Մխիթար գրիչին գրել են տվել մի Ծաշոց և մի Տոնական: Երկու ձեռագիր մի տարում, այն էլ մեզ հասածները, քիչ չէ վանքի գրչական արվեստի զարգացումը ցույց տալու համար:

1255 թ. Սամուել առաջնորդը օրինակել է տվել ոմն Գրիգորին՝ Ա. Աթանասի գործերից հատվածներ: 1343 թ. Ներսես սարկավագը արտագրել է տվել մի Ծարակնոց «ընդ հովանեաւ սրբոյն Յակոբայ Կապուսի»:

Այդ դարի վերջերին Կապուսի վանքի առաջնորդն է եղել Գևորգ Երզնկացին, որն ունեցել է գրական, մանկավարժական բեղուն գործունեություն, անցրել է աշակերտներ, որոնցից հիշվածներից է Հակոբ Ղրիմեցին: Գևորգ Երզնկացին այնպիսի մեծ հեղինակություն է ունեցել քաղաքում, որ հոգևոր պետերն առաջարկել են նրան ներկայանալ Լանգթիմուրին և խնդրել խնայել իրենց աղոթատեղիներին: Գնացել է, բայց սարսափահար և ապարդյուն վերադարձել է, ինչպես վկայում է Թ. Մեծոփեցին:

Ըստ Հ. Քյուրտյանի՝ Գ. Երզնկացին Կապուսի վանքը ղեկավարել է մոտ քսան տարի՝ 1389—1397 և 1411-ից մինչև մահվան տարին 1417 թ.:

Այդ ժամանակաշրջանում Կապուսի վանքում գրված ձեռագրերի հիշատակարաններում Գևորգ Երզնկացու մասին գտնում ենք դրվատական տողեր: Գրիգոր գրիչը. օրինակ, 1416-ին գրած հիշատակարանում ասում է, թե աշխատել է «Ընդ հովանեաւ սրբոյն Յակոբայ սքանչելագործ հայրապետին Մծբնա, ի յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս եռամեծար և քաջ փիլիսոփայի բազմերախտ հօրս մերոյ և վարդապետի Գևորգա քաջ ռաբունապետին»:

Գևորգ Երզնկացին վախճանվել է 1417-ին և թաղվել է նույն վանքում: Այդ փաստն արձանագրող գրիչն էլ նրան համարել է «հռչակելի ռաբունապետ»:

⁴³ «Հանդես ամսօրյա», 1949, թիվ 1—3, էջ 30:

⁴⁴ Ղ. Փիրղալեյան, Նոտաք բայոց, էջ 79—80:

Գևորգ Երզնկացին Կապուսի վանքում ծավալել է մանկավարժական բեղուն գործունեություն, անեցրել մի քանի տասնյակ աշակերտներ, որոնցից են Արիստակես Սեբաստացին, Գրիգոր գրիչը, Ավետիք Երզնկացին, Հակոբ Ղրիմեցին, Սարգիս Ղրիմեցին, Աբրահամ աբեղան, Հովհաննես Երզնկացին, Ղազար Երզնկացին և ուրիշներ: Սրանց մի մասը եղել են բեղմնավոր գրիչներ, մյուսները՝ նաև մատենագիրներ, ինչպես Հակոբ Ղրիմեցին, որը 1412 թ. գրել է «Հարցումն Գեորգայ րաբունապետի և ծառայաբար կատարումն Յակոբայ աշակերտի... զհրաման հարկի րաբունոյդ իմոյ հրաշալի, և զվարդապետաց պետի, քաջ փաղերայի Գեորգ վարժապետի, թորգումեան տոհմի և հայկազեան սեռի, մանաւանդ Եկեղեաց գաւառի, և Դարանաղեաց մահանգի, ընկալայ սիրով, հնազանդ ծառայս և աշակերտ Յակոբս Ղրիմեցի, և ներգնեալս ոգի»⁴⁴:

Ենթադրվում է, որ Կապուսի վանքում Գևորգ Երզնկացուն հաջորդել է Ավետիք Դարանաղցին:

Սակայն սրա վանահայրության շրջանից մեզ ոչինչ չի հասել, թեև կապածից վեր է, որ շարունակել է ուսուցչի գործը, մանավանդ որ այդ տարիներին վանքում էին աշխատում Գևորգ Երզնկացու անեցրած վերոհիշյալ գրիչներն ու մատենագիրները:

Հաջորդ վանահայրը, որ Կապուսի վանքի կշիռը կրկին բարձրացրել է, ականավոր կրթական գործիչ Հովհաննես Համշենցին է: Նույնպես վանահայր է եղել թե Ավագ վանքում, թե Կապուսում: Այստեղ նա մանկավարժական բեղուն գործունեություն է ունեցել 1480-ական թվականներին:

Նրանով հիացողներից մեկը՝ Գրիգոր Տարոնեցին, մի հիշատակարանում պատմում է, որ ինքը սովորել է Գլակա վանքում, բայց լսելով Հովհաննես Համշենցի «քաջ րաբունապետի համբավը» և իմանալով, որ «Նստեալ կայ ի գաւառն Եկեղեաց ի դրունս սուրբ Հակոբին և ունի աշակերտք բազում և ուսուցանէ հանգոյն մախկին վարդապետացն», եկել է և ընդունվել նրա համալսարանը «Մտի ի համալսարանս նորա և նստայ ի յունկնորութիւն աստուածային իմաստութեան, զոր ար ըստ արէ պատմէր հոգոյն սրբով և տպաւորեր ի միտս աշակերտացն»⁴⁵: Ապա ասում է, թե ինքը մեկ տարուց այնքան բան է սովորել, որ սկսել է գրել Դիոնիսիոսի երկերի լուծումը:

Այս հիշատակարանը գրված է 1489 թվականին:

Որ Հովհաննես Համշենցու առաջնորդության և տեսչության շրջանում Կապուսի վանքը հռչակվել է և կոչվել համալսարան, վկայում են նաև այլ ձեռագրեր: 1496 թ. Կապուսում գրված մի ձեռագրի հիշատակարանում կարդում ենք. «Ի գաւառն Եկեղեաց ի դրունս սուրբ Յակոբայ և Սիոնի, որ մականուամբ Կայիփոս վանք կոչի, ի համալսարանս Յովհաննես քաջ րաբունուն, որ աշխարհաւ Համշենցի, յառաջնորդութեան նոյն ուխտի Տէր Ներսէսի որդոյ խոնա Ասարպեկի»⁴⁶:

Դրանից մեկ տարի առաջ, 1495 թ. Խաչատուր աբեղան այնտեղ արտագրել է մի Ոսկեփորիկ, իսկ ավելի վաղ՝ 1490 թ. գրվել է մի Մանրուսմունք և Տոնացույց «ձեռամբ մեղապարտ և անիմաստ Գրիգորիս Տարանացոյ ի վանուցն Ամլորդոյն ի գաւառս Եկեղեաց որ ասի Եզնկայ, ի դրունս ս. Յակոբին որ Կայիփոս վանք կոչի»:

Կապուսի միաբաններից բաբերդցի Մաղաթիան էլ եղել է Հովհաննես

⁴⁵ «Հանդես ամսօրյա», 1948, հունվար-մարտ:

⁴⁶ Նույն տեղում:

Համշենցու մանկավարժական, գիտական վաստակը բարձր գնահատողներից և իր արտագրած երկու ձեռագրերի հիշատակարաններում արտահայտել է ուշագրավ մտքեր:

1494 թ. գրած հիշատակարանում նա հիացմունքով խոսելով Կապուսի համալսարանի մասին, գնահատում է «մեծի բաբունուն Յովանիսի, ի ժամանակիս, որ անբարի, սա լոյս ծագի մէջ աշխարհի, լուսաւորող սա համայնի, հայոցս տառապեալ ազգի...»:

Հովհաննէս Համշենցին վախճանվել է 1497-ին, մեծ սուգի մատնելով Բարձր Հայքի ժողովուրդը, մանավանդ մտավորական դասը⁴⁷:

Համշենցու հետ միասին Կապուսի վանքում բեղուն գործունեություն են ունեցել Յրնեցին, Աստվածատուրը, Հայրապետը, Պետրոս Պիշուրը: Դարանաղցին հիշում է նաև մի անարժան ու անառակ վարդապետի՝ Որոգայթ անունով:

Համշենցու մահից հետո Կապուսի վանքը կրթական կենտրոնի դերը միաժամանակ էլ պահել է Ստեփանոս վարդապետի վանահայրության շրջանում: Այդ տարիներին արտագրվել, նկարազարդվել են մի քանի ձեռագրեր, որոնց հիշատակարաններում հանդիպում ենք «մեծահռչակ վանք Կայիփոսի» գնահատականը:

Ենթադրվում է, որ վանքի առաջնորդ Ստեփանոսին հաջորդել է Մկրտիչ Պարոնտերը, որի առաջնորդության շրջանում 1534 թ. Սրապիոն Մուկացին Կապուսում ունեցել է կրթական ու գիտական գործունեություն: Այդ նույն տարիներին այնտեղ Ալեքսիանոսը գրել է մի Քարոզգիրք, իսկ Ղուկաս քարտուղարը՝ մի Ծարակնոց:

1633 թ. Միքայել եպիսկոպոսը արտագրել է մի Աղոթամատույց «Ի յերկիրն Եզնկու, ի հռչակաւոր անապատս Կայիփոսու, ուր կա սուրբ Յակոբայ կգակն և սուրբ Կարապետի ճկոյթն, ի հայրապետութեան Տէր Եղիայի»:

Կապուսի վանքը մեկ էլ աշխուժության շրջան է ապրել հայտնի Ավետիք Եվդոկիացու առաջնորդության տարիներին, 17-րդ դարի վերջերին: Ավետիքը 1684 թ. հիմնովին վերանորոգել է վանքը, ուժեղացրել միաբանությունը, զարկ տվել կրթական աշխատանքին: Այնտեղ կրթություն ստացած մարդիկ գործել են Հայաստանի տարբեր վայրերում ու քաղաքներում: Սիմեոն Լեհացին ասում է, թե Արմաշում հանդիպել է Կապուսի վանքի եպիսկոպոսներից մեկին:

Վանքի մշակութային դիմագիծն սկսել է աղուտանալ 18-րդ դարի սկզբներից, հավանաբար ենիչերիական ասպատակությունների ուժեղացման և հաճախադեպ դառնալու պատճառով, իսկ 19-րդ դարի կեսերին գրեթե անշուք վիճակում է եղել: Բորեն գրում է, թե 1840-ական թվականներին այնտեղ ապրում էին երկու հայ քահանաներ, որպես վանքի պահապան:

Ս. Ամատյանը, որ այցելել է այնտեղ 1870-ական թվականներին, այսինքն Բորեից մոտ 30 տարի հետո, հուսադրող որոշ տողեր է գրել, ասելով, թե վանքի խնամատարությունը հանձնված է եղել Դարանաղյաց գավառի առաջնորդական փոխանորդ Վարդան քահանայի եղբոր՝ Խաչատուր աղային:

Ինչ որ մեծահարուստ Խաչատուրի նյութական օժանդակությունը կարող էր օգտակար լինել, բայց երբեք չէր կարող վանքին տալ կենդանություն:

Այսպիսով, Երզնկայի Կապուսի վանքը 600 տարի կրթական, մշակութային կենտրոն լինելուց հետո հանգել է 19-րդ դարի վերջերից:

47 «Հանգիստ ամսոյս», 1949, նույն տեղում:

7. ԵՐԿԱՆԻ ՍՈՒՐԲ ԳԵՎՈՐԳԻ ՎԱՆՔ

Եղել է Երզնկայի հնագույն վանքերից և գոյությունն անընդմեջ պահել է մինչև 19-րդ դարի վերջերը:

Ականատեսի վավերականությամբ այս վանքի մասին գրել են Ս. Ամատյանը, Գ. Սյուրմենյանը, Կ. Ղազանճյանը, Տ. Պալյանը և ուրիշներ, սակայն նրանցից ոչ մեկը չի կարողացել արձանագրել ուշագրավ փաստեր՝ նրա կրթական, մատենագրական գործունեության մասին, թեև այդպիսի դեր կատարել է գեթ որոշ դարերում, ինչպես երևում է ձեռագրերում պահպանված հատուկեմտ հիշատակարաններից:

Վանքի արտաքին և ներքին նկարագրի մասին որոշ տեղեկություններ հաղորդում է Տ. Պալյանը: Նրանից իմանում ենք, որ սրբատեղին ունեցել է 15—20 սենյակներ՝ բարձրադիր և հովասուն, ունեցել է սառնորակ աղբյուրներ, մի «լուսաղբյուր, որում ջուրեն հավատացյալք կլվացվին և կխմեն ի բժշկություն»: Վանքի սեփականություն է եղել 50 արտավարի չափ մշակելի հող և մի մրգատու այգի⁴⁸:

Պալյանն ասում է, թե մոտակայքում կան հին վանքերի, եկեղեցիների ու գերեզմանատների ավերակներ: Ըստ երևույթին բուն Սուրբ Գևորգի վանքը եղել է դրանցից մեկնումեկի տեղում, հետագայում երկրաշարժի կամ այլ որևէ աղետի պատճառով քանդվել է և կառուցվել նորը՝ ավելի անշուք:

Ս. Ամատյանը այնպեղ տեսել է մի Հայսմավուրք, որի հիշատակարանից այն եզրակացության է հանգել, թե Երկանի Սուրբ Գևորգի վանքը «երբեմն մեծ ու նշանավոր մենաստան է եղել ի գավառին» և ունեցել է «բազմություն միայնակեցած, արեղայից և վարդապետաց, որոց թիվն, պաշտոնն ու անվանք հիշատակյալ են անդ»⁴⁹:

Դժբախտաբար նա չի արտագրել այդ արժեքավոր հիշատակարանը, անգամ չի ասում, թե որ թվին է գրված եղել:

Երկանի Ս. Գևորգ վանքի վերաբերյալ հնագույն հիշատակությունները հասնում են 13-րդ դարի վերջերին և 14-րդ դարի սկիզբներին, այսինքն զուգադիպում են Երզնկայի մտավոր զարթոնքի շրջանին:

Այնտեղ ուսում են ստացել, գործել են մի քանի տասնյակ վարդապետներ, որոնցից քչերի անուններն են մեզ հասել: Մի ընդարձակ հիշատակարանից իմանում ենք, որ այդ վանքում գործել է «մեծ և հռչակավոր վարդապետ Կիրակոսը, անշուշտ Կիրակոս Երզնկացին, որը 1320-ական թվականների վերջերին գործել է այնտեղ:

Նույն վանքի միաբաններից է եղել հայտնի գրիչ Մխիթար Երզնկացին, որի թողած հիշատակարանները հետաքրքիր տեղեկություններ են պարունակում ժամանակաշրջանի, առհասարակ Երզնկայի տնտեսական և մտավոր կյանքի մասին: Նրա՝ 1327 թ. գրած մի հիշատակարանում խոսվում է Աստվածաշնչի նման ծավալուն մի ձեռագրի արտագրման մասին, 14-րդ դարի սկզբներին, ինչ որ վկայում է ոչ միայն գրիչի, այլև ծաղկողի, թուղթ կոկողի և այլ մասնագետների առկայության մասին վանքում⁵⁰:

Երկանի վանքում գործող վարդապետներից է եղել շատ անհանգիստ, թափառական կյանքի սիրահար Վրթանեսը: Նա այնտեղ է ստացել նախ-

⁴⁸ «Բյուզանդիոն», 1902, № 1614:

⁴⁹ «Արևելյան մամուլ» 1887, էջ 435—438:

⁵⁰ Հ. Քյուրտյան, էջ 266—273:

նական կրթությունը, դարձել արեղա, գործել միառժամանակ, պա մեկնել է Դերջան, սովորել Մաղաթիա վարդապետի մոտ: Հետագայում եղել է Քդիում և այլուր: Ուղիղ տասը տարի թափառելուց հետո, վերադարձել է Երկանի վանքը:

Ըստ երևույթին վերադարձել է բավականաչափ հարստացած, քանի որ կարողացել է վճարել վանքի պարտքը, կառուցել շենքի վերին և ներքին պարիսպները և այլ մասնաշենքեր:

Վրթանես վարդապետի վերոհիշյալ հիշատակարանը ցույց է տալիս, որ այդ տարիներին վանքը ունեցել է բավականաչափ հնարավորություններ գիտական և կրթական գործունեություն ծավալելու: Միաբանների թիվն էլ մեծ է եղել, որոնց ղեկավարը եղել է Վրթանեսը:

Այդ երևում է նաև Գր. Դարանաղցու այն վկայությունից, թե ընդամենը մեկ ամիս այնտեղ մնալիս՝ միայն մի գավթում 24 վարդապետի գերեզման է տեսել, «ուր թեև կրակ կիյնա, սակայն գերեզմաններն անեղծ կմնան»⁵¹:

Պիտի ափսոսալ, որ մեզ չի հասել ոչ այդ շիրիմներում հանգստացողների անունները և ոչ էլ նրանց գործը: Բայց, դրանով հանդերձ, 24 գերեզման միայն մի գավթում, ցույց է տալիս, թե որքան մարդիկ կապված են եղել այս վանքի հետ և փրենց կյանքը անց են կացրել այնտեղ:

⁵¹ Գր. Դարանաղցի, էջ 403:

